

FÂTİHA SURESİ BAĞLAMINDA SADREDDİN KONEVÎ VE MOLLA FENÂRÎ'NİN
TEFSİRLERİNE KAVRAMSAL BAKIŞ*
CONCEPTUAL VIEW OF THE TAFSİR OF SADREDDIN KONEVÎ AND MOLLA FENARÎ
IN THE CONTEXT OF SURAT AL-FATIHAH

FATİH ÇARDAK

DOKTORA ÖĞRENCİSİ
fatihcardak-74@hotmail.com

Öz:

Kur'an-ı Kerim'de bazı sûreler, içeriği ve anlamı itibarıyla özel olarak, müstakil tarzda ele alınmış ve tefsiri yapılmıştır. Bu sûrelerden olan Fâtiha sûresi, Kur'an-ı Kerim'de müstakil olarak en fazla tefsiri yapılan sûrelerin başında gelir. Kur'an-ı Kerim'in Fâtiha sûresi ile başlaması, özellikle namazın her rekâtında okunması ve Kur'an'ın önsözü konumunda olması, bu sûrenin müfessirler tarafından müstakil olarak tefsir edilmesinin önemli sebeplerindendir. Bu makalede, genel olarak Fâtiha sûresi tefsirleri ile ilgili bilgilere ve bu alanda hazırlanmış bazı çalışmalara yer verilmiştir. Özel olarak, İbn Arabî çizgisinde işârî tefsirin önemli temsilcilerinden olan Anadolu Selçuklular dönemi âlimi Sadreddin Konevî ve Osmanlı dönemi âlimlerinden Molla Fenârî'nin tasavvufî ve işârî olarak kaleme aldıkları Fâtiha tefsirlerinin, metod ve muhteva yönünden tahlili yapılmış ve kavramlara yükledikleri anlamlar incelenmiştir. Derin manaları hâiz olan ve vahdet-i vücud etkisinin kendilerinde büyük ölçüde görüldüğü bu iki önemli eser, şu yönleri ile ilgi çekicidir: eserler farklı dönemlerin farklı ürünleri olmalarına rağmen iki müfessirin İbn Arabî çizgisinin devamı olmaları, Fenârî'ye ait Aynü'l-Âyân'ın, Konevî'nin eserinin şerhi mesabesinde olmasıdır.

Anahtar kelimeler: İşari Tefsir, Fatiha, Konevî, İcâzül-Beyân, Fenârî, Aynü'l-Âyân.

Abstract:

Some Surahs in Holy Koran has been dealt with and paraphrased independently and specially by way of meaning and contents. Surah al-Fatihah as a short surah is the one of main surahs which are mostly and independently paraphrased. Being like preface of Holy Koran, taking part in the beginning of Holy Koran and especially being a surah read every rakat in the salaah (prayer) are the main reasons of independently paraphrased by glossator. In this article, it has been expressed generally about al-Fatihah commentary and some studies in this area. In private, It has been expressed about method and content review on al-Fatihah commentaries of Anatolian Seljuks scholar Sadreddin Konevi's and Ottoman scholar Molla Fanari's who are known as Ibn Arabi "Ishari" commentary style's the most important representatives. These two important works including depth meanings and in which unity of existence effect arose considerably in themselves are highlighted for these aspects: Although Works are different products in different ages, Two glossators has become a follow-up of Ibn Arabi Style and Ayn al-Âyân has been collateral and paraphrase degree of Konevi's commentary.

Keywords: Ishari Commentary, al-Fatihah, Konevî, İcâz al-Beyân, Fanârî, Ayn al-Âyân.

MAKALE TÜRÜ ARTICLE TYPE	GELİŞ TARİHİ RECEIVED	KABUL TARİHİ ACCEPTED	YAYIN TARİHİ PUBLISHED	ORCID NUMARASI ORCID NUMBER
Araştırma Makalesi/Research Article	02.12.2019	22.06.2020	24.07.2020	0000-0002-8570-9443
İNTİHAL/PLAGIARISM		DOI NUMARASI/DOI NUMBER		
Bu makale intihal tarama programıyla taranmıştır. This article has been scanned via a plagiarism software.		-		
ATIF/CITE AS				
Çardak, Fatih. "Fâtiha Suresi Bağlamında Sadreddin Konevî Ve Molla Fenârî'nin Tefsirlerine Kavramsal Bakış/Conceptual View of the Tafsir of Sadreddin Konevî and Molla Fenârî in the Context of Surat al-Fatihah". <i>ilahiyat</i> 3 (Aralık/December 2019): 141-157.				

* Bu çalışma 2017 tarihinde sunduğumuz/tamamladığımız "Sadreddin Konevî ve Molla Fenârî'nin Fâtiha Tefsirlerinin Metod ve Muhteva Yönünden Değerlendirilmesi" başlıklı yüksek lisans tezi esas alınarak hazırlanmıştır.

GİRİŞ

Tefsir, sözlükte “bir şeyi açıklamak, ortaya çıkarmak” gibi anlamlara gelirken,¹ genel anlamda, Allah'ın muradının ortaya çıkarılması² ve Kur'an ayetlerinin belli bir disiplin altında yorumlanması amacıyla ortaya çıkmış bir ilim dalıdır.³ Kur'an-ı Kerim, dili Arapça olan bir kitaptır. Lügat ve belâğat yönüyle de ağır olan bu kitabın içinde, mübhem, mücmel ve mütaşâbih gibi kapalı âyetlerin olması, bu ayetlerin anlaşılmasını güç kılmıştır. Bazı ayetlerin anlaşılmasında yaşanan zorluk, Kur'an-ı Kerim'in tefsir edilmesine ve açıklanmasına olan ihtiyacı da ortaya çıkartmıştır. Çünkü Kur'an'ın temel amacı, insanlara yol göstermek ve rehber olmaktır. Bu sebeple ehli tarafından açıklanıp metninin ve mesajların anlaşılması amacıyla tefsire ihtiyaç duyulmuştur.⁴ Çünkü Kur'ân-ı Kerim, ilahi iradeyi temsil eden bir kitaptır. Amacı, insanlığa hidayet yolunu gösterip onların dünya ve ahirette mutlu olmalarını sağlamaktır. Kullanın doğru yolu bulması için de ilahi irşada ihtiyaç vardır. Şöyle ki; varlıkların, yaratılışa en uygun şekilde hareket etmeleri ve doğru yolu takip etmeleri amacıyla tarihin belli dönemlerinde kitaplar gönderilmiş ve kitapların içeriği peygamberler tarafından insanlara bildirilmiştir. Kur'an-ı Kerim de aynı şekilde yeryüzüne inişiyle birlikte anlaşılması ve hayatın her safhasında hükümlerinin tatbik edilmesi amacıyla tefsir edilmiş ve içeriği açıklanmıştır.⁵

Tefsir, ilk asırlardan günümüze kadar her dönemde canlılığını devam ettiren ve ihtiyaç duyulan bir ilim olmuştur. İlk dönemlerde tefsir, Kur'ân'ın, yine kendisiyle veya sünnetle açıklanması şeklinde olmuş, sonrasında sahâbenin, tâbiinin ve diğer dönemlerde de ehil olanların Kur'an'ı tefsiri ile bu faaliyet devam etmiştir.⁶ Ancak aradan geçen zaman içerisinde tefsirin mahiyeti değişime uğramıştır. Rivâyetle tefsirin yanında, dirâyet tefsirine doğru bir yönelim olmuştur. Bu yönelimle birlikte fikhî, itikâdî, tasavvufî, bilimsel ve edebî birçok yönden ele alınan Kur'an tefsirleri ortaya çıkmıştır.⁷

İslam'ın hızlı bir şekilde geniş coğrafyalara yayılması ile diğer kültür ve medeniyetlere karışması, tefsir ilminin diğer ilimlerle irtibatlandırılması, insanlar arasında tasavvuf ve zühd hayatının oluşması, nazarî, felsefi ve işârî gibi tefsir türlerinin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Sûfi müfessirlerin zamanla kendi zevk hallerine göre ayetleri yorumlamasına sebep olan bu tarz tefsir, işârî tefsir adını almış, böylelikle işârî tefsir ekolü de ortaya çıkmıştır.⁸ Sûfilerin içinde buldukları makam itibarıyla kalplerine doğan ilham ve işaretlere dayanan işârî tefsir, sûfi müfessirlerin, Kur'an'ı tefsir ederken aynı zamanda kendi görüşlerine uygun anlamlar çıkarmalarına da sebep olmuştur.⁹

Çalışma yaptığımız Sadreddin Konevi (öl. 673/1274) ve Molla Fenârî'ye (öl. 834/1431) ait her iki tefsir, işârî anlamda ele alınmış önemli Fâtiha sûresi tefsirleridir. Her iki eser, Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin (öl. 638/1240) vahdet-i vücud nazariyesine dayalı olarak kaleme alınmıştır. Bundan dolayı çalışmamızda iki eserin metod ve muhtevaları ele alınmakla birlikte önemli bazı ortak kavramlar

¹ Ebu'l-Fazl Muhammed İbn Manzur, *Lisânu'l-Arab* (Beyrut: Dar-u Sadır, 1993), 5/55.

² Muhammed Abdulazim Zürcânî, *Menâhli'l-İrfan fi Ulûmi'l-Kur'an* (Mısır), 1/ 471.

³ Mehmet Paçacı, *Çağdaş Dönemde Kur'an'a ve Tefsire Ne Oldu?* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2012), 58.

⁴ Ebu'l-Fazl Celâlüddin es-Suyûtî, *el-İtkan fi Ulûm'il-Kur'ân*, ihtisar: Ömer Kara (İstanbul: Ravza Yayınları, 1993), 11.

⁵ Muhsin Demirci, *Tefsir Tarihi* (İstanbul: İfav, 2019), 38,39.

⁶ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi* (Ankara: Fecr Yayınları, 2015), 25.

⁷ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 31-35.

⁸ Ali Akpınar, “İşari Tefsir ve Kuşeyri'nin Besmele Tefsiri” *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 3/9 (2002): 55.

⁹ Zehebi, *et-Tefsir ve'l-Müfessirin* (Beyrut: Dar'ü İhyai't-Türasi'l-Arabi, 1976), 2/352.

da değerlendirilmiştir. Yaptığımız araştırmalarda gerek Konevî gerekse Fenârî hakkında yapılmış ciddi çalışmalar vardır. Fakat iki müfessir hakkında bir bütün halinde değil, ayrı ayrı yapılmış çalışmaların olduğunu görmekteyiz. Bu çalışmanın önemli yanı ise, farklı dönemlerde yaşamış bu iki müfessirin aynı çizgiyi takip edip kavramlara yükledikleri anlamların birbirine yakın olması ve tefsirlerinde tasavvufî ve işarî bir yolu takip etmeleridir. Ancak değerlendirmeye girmeden evvel Fâtîha sûresine ait bazı hususları başlık altında zikretmekte yarar görüyoruz.

1. FÂTİHA SÛRESİ

Tefsir tarihine bakıldığında bazı kısa sûreler, muhtevâsı, özel manalar içermesi veya öneminden dolayı tek olarak ele alınmış ve müstakil eserler ortaya konmuştur. Özellikle Osmanlı'nın ilk döneminden günümüze kadar genelde belli başlı âyet ve sûrelerin tefsiri ile yetinilmiştir.¹⁰ Kısa surelerden Fatîha sûresi de, müstakil olarak en çok tefsir edilen sûrelerin başında gelmektedir.

Fâtîha sûresinin tefsiri ile alakalı birçok müstakil eser yazılmasına sebep olarak, Fâtîha sûresinin, namazların her rekâtında okunması, her sûrette en çok okunan sûre olması,¹¹ Kur'ân'daki bütün anlamları ihtiva etmesi, bir bütün olarak nazil olması ve kısa olması bu sûrenin çokça tefsir edilmesi gösterilebilir.¹² Ayette "Andolsun, biz sana tekrarlanan yediyi (âyeti) ve yüce Kur'ân'ı Azim'i verdik"¹³ buyurularak Fâtîha sûresinin¹⁴ ayrı olarak zikredilmesi, bu surenin önemini vurgulamakla birlikte müstakil olarak tefsir edilmesine sebep olmuştur.

Fâtîha sûresinin bir takım özellik ve hikmetleri vardır. Bunlardan bazıları şunlardır:

Bu sûre hamd ve şükrün gereklerini ve mahiyetini, yalnız Allah'a kul olmayı ve O'ndan istemek gerektiğini öğreten bir sûredir.¹⁵ Ümmü'l-Kur'ân yani var etme mahalli ve Kur'ân'ın anası olduğu için, Kur'ân bu sûre ile başlamıştır.¹⁶ Bu sûrenin nuzûlüne dair Hz. Ali (r.a), "Fâtihatü'l-Kitab, arşın altındaki hazineden Mekke'de nazil oldu" demiştir.¹⁷

Fâtîha sûresinin isimleri çoktur. İsmiinin çokluğu ise onun anlam hazinesinin genişliğine delâlet eder. Bazı isimleri şu şekildedir:

Fâtihatü'l-Kitâb: Anlam hazinelerinin anahtarı ve kitabın başlangıcı anlamına gelen bu isim verilmiştir.

"el-hamdu": bu kelime ile başladığı için "Hamd sûresi" denilmiştir.

Kur'ân'ın anası anlamında "Ümmü'l-Kur'ân" isim verilmiştir.

İnsanın gönül sıkıntısını gideren, ruhi daralmalara şifa verdiği için "eş-Şifâ" ismi verilmiştir.

Her namazda okunduğu için tekrar tekrar okunan yedi âyet manasına "Seb'u'l-Mesânî" denilmiştir.

¹⁰ Mustafa Öztürk, *Osmanlı Tefsir Mirası* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015), 80.

¹¹ Ali Akpınar, *Molla Fenârî Tefsiri-Aynu'l-Âyan* (Malatya: Nasihat Yayınları, 2014), 23. (Ali Akpınar'ın takdim bölümünden)

¹² Erhan Yetik, "Tasavvufî Açından Fatîha Tefsiri" İsmail Ankaravi'nin Futuhâtı Ayniyesi Üzerine Bir Çalışma, *Samsun 19 Mayıs Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8 (1996): 47.

¹³ el-Hicr, 15/ 87.

¹⁴ Hayrettin Karaman vd. *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir* (Ankara: Dîb Yayınları, 2016), 3/368-369

¹⁵ Kadı Nasıruddin el-Beydavi, *Envaru't-Tenzil ve Esraru't-Tevil* (Beyrut: Dar'u İhyai't-Türasi'l-Arabi, 1997), 1/ 27

¹⁶ Muhyiddin İbn Arabî, *Futuhât-ı Mekkiyye, Besmele ve Fatîha'nın Sırları*, trc. Ekrem Demirli (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2015), 66,67.

¹⁷ Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, sad. Sıtkı Güllü (İstanbul: Huzur Yayınevi, 2000), 6.

FÂTİHA SURESİ BAĞLAMINDA SADREDDİN KONEVÎ VE MOLLA FENÂRÎ'NİN TEFSİRLERİNE KAVRAMSAL BAKIŞ

Mü'minler için kâmil bir rehber olduğu için "Vâfiye veya Kâfiye" denilmiştir.

Kur'ân-ı Kerim'deki bütün ilimleri içinde topladığı için de "el-Kur'ânu'l- Azîm" denilmiştir.¹⁸

Fâtiha sûresi, farklı yönleri ile de tefsiri yapılan bir sûredir. Rivâyet, dirâyet, fikhî, kelâmî, luğavî gibi birçok alanda yazılmış Fâtiha sûresi tefsirleri vardır.

1.1. BAZI FÂTİHA SURESİ TEFSİRLERİ:

Ebul-Leys es-Semerkindî (öl. 373/983) *Besmele ve Fatiha tefsiri*, Abdurrahman el-Cürcânî (öl. 471/1078) *Tefsir-u Fâtihati'l-kitâb*, en-Nesefî (öl. 537/1142) *Tefsir-u sûreti'l-Fâtiha*, Siracüddin es-Secâvendî (öl. 600/1203) *Aynü'l-meâni fî tefsir-i sebî'l-mesâni*, Fahrreddin er-Râzî (öl. 606/1210), *Tefsiru'l-Fâtiha*, İbn Kayyım el-Cevziyye (öl. 751/1350) *Tefsiru'l-Fâtiha*, Molla Husrev, (ö.885/1480) *Risale fî esrar-ı Fâtiha*, Cemal Halveti (öl. 899/1494) *Tefsir'ul-Fâtiha ve'd-Duha*, Celalüddin Devvânî (öl. 907-1501) *Tefsirü'l-Fâtiha*, Beyazıd Halife (öl. 922/1516) *Secenceli'l-ervah*, Kemalpaşazade (öl. 940/1534) *Risale fî tefsir-i Fâtihati'l-kitab*, Muhyiddin b. Hüsameddin Kara Çelebi (öl. 965/1557) *Tefsir-u sûreti'l-Fâtiha*, Lâli Ahmed Çelebi (öl. 971/1564), *Tefsir-u sûre-i Fâtiha-i şerife*, Nureddinzâde Muslihddin (öl. 981/1573) *Tefsiru sûreti'l-Fâtiha*, Muhammed b. Musa el-Bosnevî (öl. 1046/1637) *el-Hadi*.

1.2. İŞARİ OLARAK YAZILAN BAZI FÂTİHA TEFSİRLERİ:

Râğib el-İsfehânî (öl. 502/1108) *Tefsir-u sûreti'l-Fatihati'l-kitâb*, Abdulkâdir Geylânî (öl. 561/1166) *Fethu'l-besâir*, Sadreddin Konevî, *İ'cazü'l-beyan fî te'vili ümmi'l-Kur'ân*, Hacı Bektaşî Veli (öl. 669/1271) *Fatiha tefsiri*, Molla Fenârî, *Aynü'l-â'yan*, Atpazarî Şeyh Osman (öl. 1102/1691) *Mirât-ü esrârî'l-irfan*, İsmail el-Ankaravî (öl. 1042/1631) *Futühat-ı ayniyye /Tefsiru sûre-i Fâtiha*, Abdulmecid es-Sivâsî (öl. 1049/1639) *Fatiha tefsiri*, Niyazi Mısrî (öl. 1105/1694) *Tefsir-i Fatiha-i şerife*, İsmail Hakkı Bursevî (öl. 1137/1725) *Tefsir-i Fâtiha*.

1.3. SON ASIRDA YAZILAN BAZI FÂTİHA TEFSİRLERİ:

İskilipli Atıf Hoca (öl. 1926), *Fatiha tefsiri*, Ebu'l-Kelam Âzad (öl. 1958) *Fâtiha Tefsiri*, Mehmet Kemal Pilavoğlu (öl. 1977), *FatihaSsûresinin Manası ve Tefsiri ve Ondan Alınacak Ders-i İbretler*, Mahmud Samî Ramazanoğlu (öl. 1984) *Fatiha Sûresi Tefsiri*, Sait Şimşek, *Fatiha Sûresi ve Türkçe Namaz*, (yay. 1998), Ahmet Tomor, *Kur'an'dan Bir Nur Fatiha Sûresi*, (yay. 2000). M. Fatih Kesler, *İstiaze Besmele ve Fatiha Tefsiri* (yay. 2005), Nurettin Turgay, *Fatiha Sûresi ve Tefsir Örnekleri* (yay. 2013).

2. SADREDDİN KONEVÎ VE MOLLA FENÂRÎ'NİN İLMÎ ŞAHSİYETLERİ VE HAYATLARI

Sadreddin Konevî ve Molla Fenârî'nin Fâtiha tefsirlerine geçmeden önce hayatlarına kısaca temas edip, sonrasında eserlerinin metod ve muhtevası hakkında bilgileri aktarmak istiyoruz.

Sadreddin Konevî ve Molla Fenârî, farklı dönemlerde yaşamasına rağmen bazı ortak noktaları bulunan, tefsir alanında yakın çizgileri takip eden ve İbnü'l-Arabî'nin izinde işârî tefsir metodunu uygulayan müfessirlerdir. Sadreddin Konevî, Anadolu'da yetişen ve İbn Arabî'nin fikirlerini Anadolu'ya ilk getiren büyük bir sufüdür. Daha sonra Osmanlı döneminde Konevî ekolünün devamı sayılan Dâvûd-i Kayserî (öl. 751/1351) bu fikrin yayılmasında etkili olmuş ve bu hareket, Molla Fenârî ile beraber Osmanlı topraklarında yayılma imkânı bulmuştur.¹⁹

¹⁸ Celal Yıldırım, "Fatiha Sûresi", *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi* 3/1 (Ankara: Emel Matbaacılık Sanayi Ltd. Şti. 1973), 4.

¹⁹ Ziya Demir, *Osmanlı Müfessirleri* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2007), 90.

2.1. SADREDDİN KONEVÎ

Sadreddin Konevî, yıllarında Malatya'da doğmuştur. Babası, ilim sahibi bir zat olup aynı zamanda Selçuklu döneminde elçilik görevi yürütmüş bir devlet adamı olan Mecmüddin İshak'dır. Babasının saraydaki görevleri ve varlıklı bir aileye mensup olması, Konevî'nin kaliteli bir eğitim almasını sağlamıştır.²⁰

Konevî, İbnü'l-Arabî'nin eğitim ve terbiyesinde yetişmiş, hocasına karşı büyük hürmet ve tazimi olan bir zattır. Hocası hakkında "Kâmil şeyh, Muhakkiklerin imamı, en büyük imam" gibi ifadeler kullanmıştır.²¹ İbnü'l-Arabî, Konevî'nin babası ve yakın arkadaşı olan Mecmüddin İshak'ın vefatından sonra kendi fikir ve görüşlerini ifade edebilecek uygun bir yer bulma amacıyla ailesini ve talebesi olan Konevî'yi de yanına alarak Şam'a geçmiştir. Konevî, Şam'da, hocası İbnü'l-Arabî'den ders almaya devam etmiş, bununla birlikte orada tanıştığı Evhâdüddin Kirmânî'nin (öl. 635/1238) ders halkasına katılmıştır.²²

Şam'da bir süre kalan Konevî, tekrar Konya'ya geri dönmüştür. Konya'nın büyük âlimlerinden olan Konevî, hocası İbnü'l-Arabî'nin kurucusu olduğu tasavvufî ve fikri hareket olan Ekberiyîye tarikatını temsil etmiştir. Hocası "Şeyh-i Ekber" olarak nitelendiği gibi kendisi de, hocası olan İbnü'l-Arabî'nin eserlerini şerh ettiği ve fikirlerini yaydığı için "Şeyhi Kebîr" olarak anılmıştır. 673/1274 yılında Konya'da vefat eden Konevî, kendi adına yaptırılan caminin avlusuna defnedilmiştir.²³

2.2. MOLLA FENÂRÎ

Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarında yetişen ve dönemin en büyük âlimlerinden birisi olan Molla Fenârî, Osmanlı Devleti'nin ilk şeyhülislamıdır.²⁴ Tefsir ilmi yanında kelim ve fıkıh ilimlerinde de şöhret bulan Fenârî, uzun yıllar Bursa'da kadılık görevinde bulunmuştur.²⁵ Rivâyete göre Fenârî, kadı olduğu dönemde Bursa'nın Timur tarafından ele geçirilmesi ile Bursa'dan ayrılmış ve Karaman'a yerleşmiştir. Karamanda bulunduğu dönemde Aynu'l-âyân isimli önemli eserini yazmıştır. Daha sonra Karaman'ı ele geçiren Çelebi Mehmed (öl. 817/1414) tarafından tekrar Bursa'ya götürülen Fenârî, Bursa'da yeniden kadılığa tayin edilmiştir.²⁶

Müftül-enâm unvanı verilen Fenârî, vefatından altı yıl önce Osmanlı Devleti'nin ilk şeyhülislamı olmuştur.²⁷ Seksen üç yaşında, (834/1431) yılında vefat eden Fenârî, kendisi tarafından Bursa'da yaptırılan caminin haziresine defnedilmiştir.²⁸

²⁰ Mehmet Eren, *Sadreddin Konevî'nin Fatiha Tefsiri ve Tasavvufi Hadis Şerhçiliği* (İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2010), 15,16.

²¹ Sadreddin Konevî, *Fatiha Sûresi Tefsiri (İcazül-Beyan fi Tevili Ümmil-Kuran)*, trc. Ekrem Demirli (İstanbul: İz Yayıncılık, 2013) Demirli, takdim bölümü, 10.

²² Ahmet Şeref Ceran, *Şeyh Sadrüddin Konevî*, (Konya: Damla Ofset, 1995), 33.

²³ Eren, *Sadreddin Konevî'nin Fatiha Tefsiri ve Tasavvufi Hadis Şerhçiliği*, 18.

²⁴ Ahmet Faruk Güney, "Gaza Devrinde Kur'an'ı Yorumlamak-Fetih Öncesi Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Eserleri", *Divan İlmî Araştırmalar Dergisi* 18 (2005): 222.

²⁵ Aydın Yıldırım & Edip Yılmaz, "İlk Osmanlı Şeyhülislamı Molla Fenârî", *Diyanet İlmî Dergi* 3/31(1995): 72.

²⁶ Yıldırım & Yılmaz, "İlk Osmanlı Şeyhülislamı Molla Fenârî" 74.

²⁷ Sıtkı Gülle, "İlk Osmanlı Şeyhülislamı Şemsettin Muhammed b. Hamza Fenârî ve Onun Aynu'l-Ayan Tefsiri", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (1999):244.

²⁸ Gülle, "İlk Osmanlı Şeyhülislamı Şemsettin Muhammed b. Hamza Fenârî ve Onun Aynu'l-Ayan Tefsiri" 242.

Medreselerin oluşmasında büyük gayret ve emekleri olan Fenârî, Osmanlı Devleti'nde özel bir yeri olan ilmiye sınıfının teşekkülü ve sistemli hale gelmesinde önemli roller oynamıştır. Bu rolü ile de medrese kolunun reisi kabul edilmiştir.²⁹

3. KONEVÎ VE FENÂRÎ'NİN FÂTIHA TEFSİRLERİ:TEFSİR METODLARI VE TEFSİRLERİNİN MUHTEVÂSİ

Bu bölümlerde ilk olarak metod yönleri ele alınıp, Fâtiha tefsirleri hakkında bilgi verildikten sonra muhtevaları ve kavramlara yükledikleri anlamlar birlikte zikredilecektir.

3.1. TEFSİR METODLARI

Sadreddin Konevî, eserlerinde Allah ve insan münasebeti gibi konular üzerinde çokça durmuştur. Uyguladığı sistemde, ebedi ve ezeli olan Allah başlangıç noktasını, sonlu olan insan ise bitiş noktasını teşkil eder. Tasavvuf felsefesinde en büyük gâye ise, Allah'ı bilmektir.³⁰

Konevî, tefsirinde mükâşefe yolunu takip etmiştir. Yani ilahi sırları kalp gözüyle öğrenme ve ayetleri bu hal üzere açıklama yöntemini kullanmıştır. Bu yöntemi takip ederken ehl-i sünnet çizgisinden ayrılmamıştır.³¹ Konevî, tefsirlerinde mistik ve tasavvufî bir yol izlemekle birlikte, felsefecilerin fikir ve görüşlerini de almıştır.³²

Konevî, Fâtiha tefsirinin mukaddimesinde kendisine açılan bir takım esrar hazinelerinin bulunduğunu, bunları da işâret ve imâ dili ile anlatacağını aktarmıştır. Kitabında, başka müfessir ve düşünürlerin sözlerine yer vermeyeceğini, yazdıklarının yalnızca Allah tarafından kendisine hediyeler olduğunu söylemiştir.³³ Açıklamalarını, Allah'tan kendisine gelen lütuf olarak değerlendiren Konevi, bu durumu "Allah'a yemin olsun ki bunu isteyerek söylemedim. Sözlerim, hiç fikir yormadan bana verildi" şeklinde ifade etmiştir.³⁴

Konevî'nin tefsirlerinde kullandığı dil ve uslûbu, anlaşılması zor ve ağırdır. Hem sûfilerin hem de filozofların kullandığı kavramları kullanır. Konevî, kendisini takip edenleri uyarılmış ve dilinin herkes tarafından anlaşılamayacağını belirtmiştir. Muhatapları için ise "seçkinler" ve "seçkinlerin seçkinleri" şeklinde ifadeler kullanmıştır.³⁵

Fenârî, Fâtiha tefsirinde naklî bir yol izlemekle birlikte aklî yolu da takip etmiştir. Tefsirinde Futûhât-ı mekkiye, İ'câzül-beyân ve Keşşâf gibi eserlerin yanı sıra Râzî (öl. 606/1210) ve Beyzâvî'nin (öl. 685/1286) eserlerinden istifade etmiş ve diğer müfessirlerin eserlerinden alıntılar yapmıştır.³⁶

²⁹ Güney, "Gaza Devrinde Kur'ân'ı Yorumlamak-Fetih Öncesi Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Eserleri" 222.

³⁰ Hüsameddin Erdem, "Sadreddin Konevî'de Allah-İnsan Münasebeti", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (1991): 2.

³¹ Ceran, *Şeyh Sadrüddin Konevî*, 47,48.

³² Eren, *Sadreddin Konevî'nin Fatiha Tefsiri ve Tasavvufi Hadis Şerhçiliği*, 20.

³³ Eren, *Sadreddin Konevî'nin Fatiha Tefsiri ve Tasavvufi Hadis Şerhçiliği*, 24.

³⁴ Mehmet Eren, "Sadreddin Konevî ve Fatiha Tefsiri", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7 (1997), 439.

³⁵ Konevî, *Fatiha Sûresi Tefsiri-İcazül-Beyan fi Tevili Ümmül-Kuran* (Demirli, takdim bölümü), 20.

³⁶ Recep Şehidoğlu, *Molla Fenârî ve Tefsir Metodu* (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1992), 55.

Fenârî, tefsirinde kolay bir dil kullanmıştır. İşârî yorumların yanında lügat ve belâgat yönüyle de âyetlerin anlamlarını incelemiştir,³⁷ bununla birlikte âyetlerin fikhî yönden açıklamasını da yapmıştır.³⁸

Fenârî bu eserinde, çoğu tefsirde görülmeyen farklı bir metod izlemiştir. Sûreleri yedi, âyetleri oniki açıdan ele alıp incelemiştir. Sûrelerin önceki sûreler ile irtibatı, sûrelerdeki harf ve kelimelerin adedini ortaya çıkarma, sure ve ayetlerin nuzûl sebebi, nâsîh ve mensuh ayetlerin izahı gibi konulara temas etmiştir.³⁹ Fenârî, Aynu'l-Âyan adlı bu eserini, ağırlıklı olarak vahdet-i vücud nazariyesini içine alan bir yöntemle kaleme almıştır.⁴⁰ Fâtîha tefsirini kaleme almasının sebebi ise, Hasan Basrî'nin şu sözüne istinaden olmuştur: "Hz. Allah yüz dört kitap indirdi. Yüz dört kitabın ilimlerini dört kitabın içine koydu. Bu dört kitabın ilimlerini de Furkan'a koydu. Furkan'ın ilmini Mufassal'a, Mufassal'ın ilmini de Fatiha'ya koydu. Fatiha'nın tefsirini bilen sanki Allah'ın indirdiği bütün kitapların tefsirini bilmiş olur"⁴¹

3.2. FATİHA TEFSİRLERİ VE TEFSİRLERİNİN MUHTEVASI

Konevî'nin, Fâtîha sûresinin tefsirini yaptığı eseri "*İ'câzü'l-beyan fi-te'vili ümmi'l-Kur'ân*" dır. Müellifin birçok eseri olmakla birlikte bu eser, eserleri içinde en hacimlidir.⁴² Eser, iki ana bölümden oluşmaktadır. Konevî, eserin mukaddimesinde bu eseri yazmasının nedeni, takip ettiği üslûb ve yöntemi hakkında bilgiler vermiştir.⁴³ Eserinin ikinci bölümünü ise Fâtîha tefsirine ayırmıştır. Fatiha sûresini, hadis-i Kudsi'yi⁴⁴ örnek alarak üç bölümde ele almıştır. Bunların ilk dört âyeti, Hakka ait bölüm, beşinci âyeti Hakk ile kul arasındaki bölüm, altıncı ve yedinci âyetleri yalnızca kula ait olan bölümler olarak tertip etmiştir.

Fenârî'nin eseri olan "*Aynu'l-âyân*" ise iki bölümden oluşmaktadır. İlk bölüm mukaddimedir. Muhtevası geniştir. Bu bölüm dört bâbtan oluşur. Bablar da fasıllara ayrılmış, fasıllar da birer hâtîme ile sona ermiştir. İçinde tefsir ve Kur'an ilmine dair bilgiler yer almaktadır. İkinci bölümde Fâtîha sûresinin tefsiri vardır. Bu bölümde ayetleri, tasavvuf, fıkıh, lügat gibi farklı ilimleri kullanarak tefsir etmiştir.

4. KONEVÎ VE FENÂRÎ'NİN FATİHA TEFSİRLERİNDE KAVRAMLARA YÜKLEDİKLERİ ANLAMLAR

Konevî ve Fenârî'nin kavramlara yükledikleri ortak anlamlar vardır. Fâtîha tefsirlerine geçmeden önce kullandıkları bazı ortak tasavvufi kavramları burada aktarmak yerinde olacaktır.

Vahdet-i vücud, ortak kavramların en önemlilerinden birisidir. Tasavvuf dilinde bu kavram, Allah'ın birliğine ve O'ndan başka varlık olmadığına inanmaktır. Vahdet-i vücudun ortaya çıkışı Ebû Hamid Muhammed el-Gazzâlî (öl. 505/1111) ile olmuştur. Onun Allah ve âlem hakkındaki tasavvuru, birlik ve tevhîd fikrinden hareketle âlemde Allah'ın isim ve sıfatlarında başka varlığın

³⁷ M.Taha Boyalık, *Molla Fenârî'nin Aynu'l-Ayan Adlı Tefsirinin Mukaddimesi-Tahlil ve Değerlendirme* (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007), 53.

³⁸ Boyalık, *Molla Fenârî'nin Aynu'l-Ayan Adlı Tefsirinin Mukaddimesi-Tahlil ve Değerlendirme*, 53.

³⁹ Şehidoğlu, *Molla Fenârî ve Tefsir Metodu*, 90-97.

⁴⁰ Güney, "Gaza Devrinde Kur'ân'ı Yorumlamak-Fetih Öncesi Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Eserleri", 223.

⁴¹ Süleyman Ateş, *İşari Tefsir Okulu* (İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1998), 222.

⁴² Konevî, *Fatiha Sûresi Tefsiri-İcazül-Beyan fi Tevili Ümmül-Kuran* (Demirli, Takdim bölümü), 14.

⁴³ Konevî, *Fatiha Sûresi Tefsiri* (Demirli, Takdim bölümü), 14.

⁴⁴ Fatiha Sûresi hakkında Kudsî hadis: Müslim, salat, 11, 4/101.

FÂTİHA SURESİ BAĞLAMINDA SADREDDİN KONEVÎ VE MOLLA FENÂRÎ'NİN TEFSİRLERİNE KAVRAMSAL BAKIŞ

olmadığı söylemesi, vahdet-i vücudun ortaya çıkışını hazırlamıştır.⁴⁵ Kısaca vahdet-i vücud, “Allah’tan başka bir varlık kabul etmemek”⁴⁶ esasına dayanır.

Konevî'nin vahdet-i vücud düşüncesi, “Allah vardı, fakat O'ndan başka hiçbir şey yoktu” şeklindedir. Varlık âlemindeki her şey Ondan zuhur etmiştir.”⁴⁷ Fenârî'ye göre vahdeti- vücudun mahiyeti şudur: hakikat birdir. Bütün sınırlı varlıkların kaynağı mutlak varlık olan Hz. Allah'tır.⁴⁸

Tasavvuf dilinde sık kullanılan diğer kavramlar ise gayb, şehadet ve insan-ı kâmilidir. Gayb, görünmeyen, şehadet ise görünen şeyler için kullanılır. Başka bir ifade ile görünmeyen âleme gayb, görünen âlem şahadet âlemidir.⁴⁹ Diğer önemli bir kavram ise insân-ı kâmilidir. Konevî, olgun insan demek olan insân-ı kâmil'i, kâinatın yaratılmasının bir sebebi ve gayesi olarak görmüştür. Kamil insan, en yüksek ve en son varlık mertebesini temsil eder.⁵⁰

Konevî ve Fenârî, tefsirlerinde birbirlerine yakın görüşler ortaya koymuşlar,⁵¹ bu konudaki görüşlerini, vahdet-i vücud fikrinden hareketle mertebelere ayırmışlardır.⁵²

Bu mertebeleri şu başlıklar altında zikredebiliriz:

- 1) Gayb mertebesi: İnsan bilgisinin ulaşamadığı, görünmeyen mertebedir. İlahî isim ve sıfatlar bu mertebede gizlenmiştir.
- 2) Âyân-ı sâbiteler: Dış âlemde var olan demektir. İlahî isim ve sıfatlarının dış âlemde ortaya çıktığı mertebedir.
- 3) İzâfî gayb mertebesi: Ceberut ve melekût âlemlerinin bulunduğu mertebedir. Ceberut, yüce ruhun ve nefsin bulunduğu, melekût ise, kutsal kitaplar ile ilahî vahyin bulunduğu mertebedir.
- 4) Şehadet ve his mertebesi: Başka bir adı da süflî âlem olan mertebedir. Gözle görünen âlem veya mahlûkat âlemi de denilir.
- 5) İnsân-ı Kamil mertebesi: Konevî felsefesinin ağırlıklı merkezidir. Bu mertebe bütün varlığı toplayan yüce bir mertebedir.⁵³

4.1. BESMELE'YE DAİR AÇIKLAMALARI

Konevî ve Fenârî, tefsirlerine besmeleyi açıklayarak başlamışlardır. Şöyle ki, Besmelenin birçok fazileti ve hikmeti vardır. Örnek olarak besmele hakkında Suyûti (öl. 911/1505) şu ifadeleri kullanmıştır: “Dört kitaptaki tüm ilimler Kur'ân' Kerim'de, Kur'ân'daki tüm ilimler Fâtîha'da, Fâtîha'daki tüm ilimler Besmele'de, Besmele'deki tüm ilimler de başındaki noktada gizlenmiştir.”⁵⁴

Konevî, besmele'nin tefsirinde, ilk harflerin taayyününden ve ortaya çıkışından bahsetmiştir. Konevî'den evvel bazı sûfî müfessirlerin de harflere anlam yükledikleri bilinmektedir. Hocası

⁴⁵ Hülya Küçük, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihine Giriş* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015), 284.

⁴⁶ Mustafa Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2013), 253.

⁴⁷ Eren, *Sadreddin Konevî'nin Fatiha Tefsiri ve Tasavvufî Hadis Şerhçiliği*, 55.

⁴⁸ Küçük, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihine Giriş*, 285.

⁴⁹ Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Kabcacı Yayınevi, 2001), 145.

⁵⁰ Ceran, *Şeyh Sadrüddin Konevî*, 53.

⁵¹ bk. Mustafa Aşkar, “Osmanlı'nın Kuruluş Döneminde Bir İbn Arabî Takipçisi” Molla Fenârî ve Vahdet-i Vücut Anlayışı, *Uluslararası Molla Fenârî Sempozyumu* (Bursa: 4-6 Aralık 2009), ed. Tefvik Yücedoğru (Bursa: 2010) 285.

⁵² Ceran, *Şeyh Sadrüddin Konevî*, 50.

⁵³ Ceran, *Şeyh Sadrüddin Konevî*, 50-52.

⁵⁴ Celaleddin es-Suyuti, *el-İtkan fi Ulum'l-Kur'ân*, thk: Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim (Kahire: Heyet-i Mısıryye, 1974), 4/147.

İbnü'l- Arabî'de görülen harflere anlam yükleme tarzının bazı örnekleri, onun öncesinde Sehl et-Tüsterî'de (öl. 283/896) görülmektedir. Tüsterî tarafından Besmele tefsirinde bâ harfine bahâullah, sin harfine senâullah, mim harfine mecdullah anlamı yüklenmesi, Allah lafzında elif ile lam arasında gaib bir harfin bulunduğu ve rahman kelimesinde de benzer bir hakikatin gizli olduğundan bahsedilmesi,⁵⁵ buna bir örnektir

Konevî, birlik ismini, mutlak gaybden ilk ayrılan ve ilk ortaya çıkan isim olarak belirtmiştir. İsimlerin kendi içinde mertebeleri vardır. Birlik ismi de isimler mertebesinin anahtarı konumundadır. Şöyle ki: Tasavvufî ve işâri açıdan harfler dünyasında harflerin anlam ve işaretleri vardır. Buna göre harfler dünyasında birlik ismini hemze ve elif temsil etmektedir. Harfler dünyasında ilk ortaya çıkan, hemze ve elif harfleridir. Elif harfi, med harfi olduğundan okunuşta ortaya çıkmaz. "Elif'ten sonraki harfe bakılır. Ona en yakın harf ise "ba"dır. Bu sebeple görünürde ve beşeri nefeste ilk ortaya çıkan harf "Ba" dır. Bu yüzden besmele, Ba harfi ile başlamıştır.⁵⁶

Fenârî, hem Besmele hem de varlık âleminde dört mertebenin olduğundan bahsetmiştir. Bismelenin, zât ve ismin ulûhiyeti, Celal ve Cemal sıfatı gibi mertebeleri vardır. Varlık âleminin mertebeleri ise, ulûhiyet, ruhaniyet, cismaniyat ve hayvâniyattır.⁵⁷ Besmelede harflere anlamlar yüklenmiştir. Örnek olarak ba harfi ile peygamberlerin belaya uğraması ve muhabbete mazhar olması, sin harfi ile evliyanın selamete ermesi, mim harfi ile ise evliyanın da beleya uğraması ve bununla selamete kavuşmaları kastedilmiştir. Beladan kasıt ise muhabbete ve nimete mazhar olmaktır.⁵⁸

İbnü'l-Arabî Besmeledeki "er-Rahman" kelimesini, cem ve bilgisizlik makamı olarak açıklamıştır. Çünkü bilgisizlik, O'nu bilememektir. Bilememeyi bilmek, kişinin manevi yolda ulaşacağı en büyük makamdır. Bu durum kulluğun aslı ve hakikatidir.⁵⁹

Konevî göre Rahman sıfatında mübalağa vardır. Çünkü Allah, bir mekânın onu sınırlamasından münezzehtir. Bu sebeple rahman sıfatı, mekânsızlık ve her şeyi kuşatan anlamında olup mübalağa sığası ile gelmiştir.⁶⁰ Rahim sıfatının ise, ehl-i yemin yani cennetlikler için olduğunu ifade etmiştir.⁶¹

4.2. FATİHA SÜRESİNE DAİR AÇIKLAMALARI

Fâtîha, anlam olarak başlangıç demektir. Kendisinde başlangıç veya bitiş olan her şeyin bir fâtîhası, bir de hatimesi yani sonu vardır. Yüce Allah'ın isim ve sıfatları varlık âlemi için bir anahtardır. Bu anahtar, aynı zamanda yaratılışın başlangıç sırrıdır. Hak Teâlâ, kâinat tarafından bilinmek istemiş ve teveccüh kapısını, bilinme arzusu ile açmıştır. Hikmetine binâen ortaya çıkan bilinme isteği, zuhur mertebesi ile kemale ermiş ve ilk insanın yaratılmasıyla büyük hilafet kapısı açılmıştır. İlk insan Hz. Âdem (a.s) ve Havva ile de insanlığın üremesi devam etmiş, çoğalma kapısı

⁵⁵ Tuğrul Tezcan, Tüsterî'den (ö.283) Konevî'ye (ö.673) İşâri Fatiha Yorumları: Tefsir'den Müşâhede Yöntemine Yorumlamanın Seyri, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 8/1 (2019), 641.

⁵⁶ Konevî, *Fatiha Süresi Tefsiri*, 180.

⁵⁷ Şemsüddin Muhammed b. Hamza el-Fenârî, *Aynü'l-Âyan* (Rifat Bey Matbaası, 1325/1907), 163-167.

⁵⁸ Fenârî, *Aynü'l-Âyan*, 161.

⁵⁹ İbn Arabî, *Futuhât-ı Mekkiyye, Besmele ve Fatiha'nın Sırları*, 39-49.

⁶⁰ Konevî, *Fatiha Süresi Tefsiri*, 191,192.

⁶¹ Konevî, *Fatiha Süresi Tefsiri*, 193.

FÂTIHA SURESİ BAĞLAMINDA SADREDDİN KONEVÎ VE MOLLA FENÂRÎ'NİN
TEFSİRLERİNE KAVRAMSAL BAKIŞ

açılmıştır. Bu sebeple Konevî, tefsirinde benzer şekilde Fâtiha sûresini mukaddime ile açmış hâtîme ile bitirmiştir.⁶²

Fenârî tefsirinde, bütün mülkün Allah'a ait olup, her şeyin vücuda gelmesinin O'nun sayesinde olduğunu ifade etmiştir. Tüm nimetlerin Allah'a ait olduğu hakikatini dile getiren Fenari, bu nimetler sebebiyle nimeti verene hamd edilmesi gerektiğini söylemiştir.⁶³

Konevî ve Fenârî'nin Fatiha Suresinde kavramlara yönelik bazı açıklamaları şu şekildedir:

Hamd: Fatiha sûresi, Allah'a hamd ve sena ile başlar. Hamd lafzı ile başladığından "hamd sûresi", Allah'a övgü ile başladığından "sena sûresi" denilmiştir.⁶⁴

Konevî'nin ifadesiyle hamd, övgüden ibaret olup, övgü öven taraftan övülene bir tariftir. Başka bir ifadeyle anlam şudur: bütün isimler ve sıfatlar O'nunla zuhur etmiş, meydana gelmiştir. İlâhi nimetler kullara bazen bizâtihi gelir, bazen de isim ve sıfatlar gibi farklı vasıtalarla ulaşır. Nimeti verene de karşılık olarak hamd ve şükretmek gerekir. Kendisine verilen nimetten dolayı bir kimsenin karşı tarafı övmesi, övülen tarafın, öven kişi tarafından bilindiğine ve tanındığına işarettir.⁶⁵

Fenârî, kişinin diliyle, hisleriyle, ruhuyla, nefsiyle, kısaca bütün organları ile yaptığı hamdin güzel olduğunu ifade etmiştir. Ancak en güzel hamd, Hz. Muhammed'in (s.a.v) "Sen, kendini nasıl övmüşsen öylesin"⁶⁶ buyurduğu gibi, Allah'ı övmektir.⁶⁷

Allah: Konevî, Hak Teâlâ'nın en yüce isminin "Allah" lafzı olduğunu ve Hakk için en müstahak isim olan Allah lafzının, başka bir isimle ortaklık kabul etmeyeceğini söylemiştir. Bu isim ile dua etmenin de duanın kabulünü ve amaca ulaşmanın yolunu kolaylaştırdığını ifade etmiştir.⁶⁸ Fenârî'de aynı özellikleri zikredip "Allah" isminin tek olup hiçbir isme nispet edilmediğini, mahlûkatta bu isim ile isimlendirilen hiçbir varlığın olmadığını ifade etmiştir.⁶⁹

Rab: "terbiye ve ıslah edici, mahlukâtın efendisi" gibi anlamlara gelir.⁷⁰ İbnü'l-Arabî, Allah ruh'u yarattıktan sonra, ruhun O'nu ilk defa rab mertebesinde tanıdığını söylemiştir.⁷¹

Konevî, Rab kelimesine ait beş hükümün olduğunu ifade edip, bu hükümlere ait olarak beş sıfatın varlığından bahsetmiştir. İsmi hükümleri, sebat, mülk, efendilik, iyilik ve terbiyedir, Sıfatları ise, sabit kılan, ıslah eden, efendi, mâlik olan, terbiye edendir.⁷² Fenârî'de aynı anlamlara yakın ifadeler kullanmış, Rab sıfatını Allah'ın en kapsamlı sıfatı olarak tanımlamıştır.⁷³

Âlemîn: Âlem kelimesinin çoğul halidir. Âlem, Allah dışındaki her şeye şamildir.⁷⁴ Bu lafız, bilmek anlamında ilim ve alâmet kökünden gelir. Çünkü âlem, Hz. Allah'ın bilinmesinin bir işareti ve

⁶² Konevî, *Fatiha Sûresi Tefsiri*, 199,200.

⁶³ Fenârî, *Aynu'l-Âyan*, 199.

⁶⁴ Yetik, "Tasavvufi Açından Fatiha Tefsiri" İsmail Ankaravî'nin *Futuhât-ı Ayniyesi Üzerine Bir Çalışma*, 56-62.

⁶⁵ Konevî, *Fatiha Sûresi Tefsiri*, 213.

⁶⁶ Müslim, *Salat*, 42, 4/203.

⁶⁷ Fenârî, *Aynu'l-Âyan*, 201.

⁶⁸ Konevî, *Fatiha Sûresi Tefsiri*, 221.

⁶⁹ Fenârî, *Aynu'l-Âyan*, 165.

⁷⁰ Ebu Muhammed Sehl b.Tüsterî, *Tefsir-u Tüsterî*, thk. Muhammed Basil (Beyrut: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, h.1423), 23.

⁷¹ İbn Arabî, *Futuhât-ı Mekkiyye, Besmele ve Fatiha'nın Sırları*, 76.

⁷² Konevî, *Fatiha Sûresi Tefsiri*, 228.

⁷³ Fenârî, *Aynu'l-Âyan*, 213,214.

⁷⁴ Konevî, *Fatiha Sûresi Tefsiri*, 244.

alametidir. Âlem lafzı, kendisi çoğul anlamda olmasına rağmen, yine “âlemin” şeklinde çoğul vezninde gelmiştir. Sebebi de, âlemlerin çok geniş olması ve bu lafzın bütün âlemleri kuşatması ce içine almasıdır.⁷⁵ Hz. Allah dışındaki her şeye âlem denilmesinin sebebi de, âlemdeki her bir ferdin, Allah'ın bir alâmeti ve nişanesi olmasından dolayıdır.⁷⁶

Rahman ve Rahîm: Konevî ve şeyhi İbnü'l-Arabî'nin ifadesiyle Rahman sıfatı, her şeyi kuşatan bir sıfattır.⁷⁷ Fenârî, Rahman sıfatına, âlemdeki rahmetin ve nurun kaynağı anlamına gelen “tervih” anlamı vermiştir. Rahim ismine ise “telvih” anlamı yüklemiştir. Telvih, ahiretteki nurun ve rahmetin bizzat kendisi ile olmasını ifade eder.⁷⁸

Mâlik ve Yevmi'd-Din: Konevî, “Malik” kelimesinin milk kökünden geldiğini söyleyip buna şiddet, kuvvet, kudret ve tasarruf gibi anlamlar yüklemiştir. Bu isimler, Allah'ın her şeye gücü yeten kuvvet sahibi ve rehber olan zât olduğunu ifade eder.⁷⁹

Fenârî, “el-Melik” kelimesinin “mlk” kökünden türeyip “kendisine yöneticilik verilen ve mülk sahibi” anlamlarına geldiğini söylemiştir. Bu kelime hakkında da şu açıklamayı yapar: Melikler, saltanat sahibi insanlardır. Bu vasfa sahip olanlar, dünyada cimrilik yapar ve zulmederler. Ancak ahirette meliklik, yalnızca Allah'a mahsus bir vasıf olacaktır. Allah ise yarattıklarına cimri davranmaz, haksızlık yapmaz ve zulmetmez.⁸⁰

Ubudiyette ve İstiâne: Konevî ayette geçen ibadet kavramına “zelilliğin nihayeti, aciziyet, boyun eğmek” gibi anlamlar vermiştir. “Ancak Sana ibadet ederiz” ayetini şu şekilde açıklamıştır: sure hamd ile başlamış, yüce Allah hamd ile övülmüştür. Devamında ise rahman ve rahim sıfatları gelmiş ve sıfatlarla vasıflanmıştır. Şu halde zihin, yardım istenmeye ve boyun eğilmeye layık şanı büyük bir zat tasavvur etmiştir. Yani dua edenin zihninde, makamı ve mertebesi yüce olan bir varlığa hitap meydana gelmiştir.⁸¹

İlk ayetlerde gayb sığınağı ile başlayıp, bu âyetle de muhatap sığınağına geçilmesini, Fenârî şu şekilde yorumlamıştır: Bu durum, Arap Edebiyatında geçen ve “iltifat” adı verilen bir sanattır. Kul, Allah'ı tanıma makamından, sanki O'nu görüyormuş makamına yükselir. Şu halde kul, gaybet makamından şehâdet makamına intikal etmiştir.⁸²

Hidâyet ve Sırât-ı Mustakîm: Hidâyet kavramı, lügat olarak “yol göstermek” anlamına gelir. Bazı dilciler hidayet kavramını “iyi ve güzel olan şeyleri göstermek” olarak ifade etmişler, Bazı dilciler de bu kavramın genel anlamda “iyi ve kötü tüm yolları göstermek, anlamına geldiğini söylemişlerdir.⁸³ Hidâyet, “doğruya iletme” demektir. Yüce Allah, Hz. Muhammed (s.a.v) hakkında “Seni yolunu kaybetmiş olarak bulup da yola iletmedi mi?”⁸⁴ buyurmaktadır. Buradan şöyle bir anlam çıkarılmıştır: Sen öyle bir hal ve vaziyet içindeydin ki, doğru veya yanlış hiç bir şey bilmiyordun. Allah sana doğruları haber verdi, sana yolu gösterdi. Bilmediğin şeyleri sana öğretti

⁷⁵ Fenârî, *Aynu'l-Âyan*, 101.

⁷⁶ Konevî, *Fatiha Sûresi Tefsiri*, 245.

⁷⁷ İbn Arabî, *Futuhât-ı Mekkiyye, Besmele ve Fatiha'nın Sırları*, 81.

⁷⁸ Fenârî, *Aynu'l-Âyan*, 106.

⁷⁹ Konevî, *Fatiha Sûresi Tefsiri*, 259-260.

⁸⁰ Fenârî, *Aynu'l-Âyan*, 214-217.

⁸¹ Konevî, *Fatiha Sûresi Tefsiri*, 319-320.

⁸² Fenârî, *Aynu'l-Âyan*, 301.

⁸³Ebu'l-Kasım Rağîb el-İsfahani, *Tefsir'u Rağîb'il-İsfahani*, thk. Muhammed Abdulaziz (Külliyetü'l-Âdab, 1999), 1/60.

⁸⁴ Duha, 93/7.

FÂTIHA SURESİ BAĞLAMINDA SADREDDİN KONEVÎ VE MOLLA FENÂRÎ'NİN TEFSİRLERİNE KAVRAMSAL BAKIŞ

ki böylece sen de doğru yola ulaşmış oldun. Hidayet mertebesinde öyle ilerledin ki başkalarına da yol gösterip hidâyete erdirdin.⁸⁵

“ihdinâ” lafzı, çoğuldur ve dua kalıbında gelmiştir. Konevî bu lafız için şu açıklamayı yapmıştır: cemaatte iki bereket vardır. Birincisi, cemaatle kılınan namazlarda duası kabul olunan cemaatin bereketi vardır. Bunların bereketi diğer cemaate de sirâyet eder. Diğeri ise, Hz. Allah, cemaate katılan herkesin kendi başına tam olarak yaptığı ibadetleri alır ve bunların bereketini ibadeti eksik kalanlara verir. Böylelikle bütün cemaatin ibadetini kabul eder.⁸⁶

Fenârî'ye göre hidâyetin üç mertebesi olan iman, İslam ve ihsandan her birisinin hem zahiri, hem de batını yönleri vardır. İmanın zahiri, imanın şartlarına toptan inanmak, batını ise, Allah tarafından tebliğ edilen her şeyi kalben tasdik etmektir. İslam'ın zahiri, İslam'ın şart ve hükümlerine boyun eğmek, batını ise, gönülden tam teslimiyettir. İhsanın zahiri, Allah'ı görüyormuş gibi ibadet etmek, batını ise, hadis-i kudsî'de ifade buyurulduğu gibi “Ben kulumun işiten kulağı, gören gözü olurum” mertebesidir.⁸⁷

Sırat: Bu kavram, “yol” anlamına gelir. Kuşeyrî, (öl. 465/1072) Sırat-ı müstakim için “bid'atin etki edemediği, tevhidi içinde barındıran doğru yol” anlamını vermiştir.⁸⁸

Konevî, sırat kelimesinden hareketle şu ifadeleri zikretmiştir: bütün eşyalar belli ve sabit bir yol üzerine yürür. Nihâyetinde her şey Allah'a varır. Allah, insanlara doğru yolu göstermesi için peygamberler göndermiş, Şûra suresi 52. ayette de geçtiği üzere peygamberlerine, insanları doğru yola iletmesi için emir buyurmuştur.⁸⁹

Konevî, “sırat-ı müstakim” cümlesine “itidal” anlamı vermiştir. İtidal, “orta yolda durmak ve o yolda sebat etmek” demektir. Hz.Allah, peygamberine oruç ve namaz gibi her türlü ibadette, harcamalardaki israf ve cimrilikte itidalli olmayı tavsiye etmiştir.⁹⁰ Fenârî de aynı şekilde istikamet kelimesine “itidalli olmak, orta yolu takip etmek” anlamı vermiştir. Buna delil olarak Müslim'de geçen “Allah'a inandım de, sonra da dosdoğru ol”⁹¹ hadisini getirmiştir. İtidal, orta yolu takip etmek, bulunduğu hal üzere devam etmektir. Yapılan bir harcamada çok cimri olmamak veya çok israf etmemek buna bir örnektir.⁹²

Fâtiha suresinin son ayeti iki bölümde değerlendirilir. Birincisi, kendilerine nimet verilenlerle alakalı, diğeri ise gazap ve gazaba uğrayanlarla alakalı bölümdür.

Nimet: Bazı tefsirlerde nimet verilenler peygamberler ve veliler, tasavvufi anlamda ise “fena mertebesine kavuşan, şeytanın hilesinden kurtulan, kendisine istikamet verilen ve doğru yola iletilen veliler ve seçkinler” olarak yorumlanmıştır.⁹³

Konevî, nimet verilenleri, gazabın sıkıntısından ve dalâletten uzak kimseler olarak tanımlamıştır.⁹⁴ Konevî, kendisine nimet verilenlerin, Nisa suresi 69. ayette açıklanan nebiler, sıddıklar, şehidler ve salihler olduğunu söylemiştir. Konevî'ye göre Allah'ın kullarına en büyük

⁸⁵ Konevî, *Fatiha Sûresi Tefsiri*, 363.

⁸⁶ Eren, *Sadreddin Konevî'nin Fatiha Tefsiri ve Tasavvufi Hadis Şerhçiliği*, 68.

⁸⁷ Fenârî, *Aynu'l-Âyan*, 325,326.

⁸⁸ Abdülkerim b. Hevâzin el-Kuşeyrî, *Letâifu'l-İşârât*, thk. İbrahim Besyûnî (Mısır: Heyeti'l-Mısriyye), 1/50.

⁸⁹ Konevî, *Fatiha Sûresi Tefsiri*, 352.

⁹⁰ Konevî, *Fatiha Sûresi Tefsiri*, 357,358.

⁹¹ Müslim, iman 62, 1/213.

⁹² Fenârî, *Aynu'l-Âyan*, 327,328.

⁹³ Kuşeyrî, *Letâifu'l-İşârât*, 1/51.

⁹⁴ Konevî, *Fatiha Sûresi Tefsiri*, 397-399.

nimeti ve ikramı ise, perdesiz, arada vasıta olmadan kulların, Allah'ın zatını izlemesi ve müşahede etmesidir.⁹⁵ Fenârî, ayette geçen kendilerine nimet verilenleri, peygamberler ve onların izinden gidenler, siddıklar, şehidler olarak açıklamıştır.⁹⁶ Fenârî, bu ayetle Hz. Ebu Bekir'in halifelğine ve imametine de işâret olduğunu söylemiştir. Şöyle ki, nimet verilenler arasında siddıklar ve siddıkların yolu da geçmektedir. Hz. Ebu Bekir, Siddıkların başıdır. Burada hilafetin cevâzına işâret vardır. Fenari, nimet verilenler arasında, İslamiyet öncesi Hz. Musa ve Hz. İsa'ya tabi olan ve onların izinden gidenleri de saymıştır.⁹⁷

Gazap: lüğat olarak “zelil olmak, mahrum kalmak” anlamlarına gelir.⁹⁸ Gazaba maruz kalanlar, reddedilme, kovulma gibi etkenlere maruz kalan, mahrumiyet afetlerine yakalanan kimseler olarak da açıklanmıştır.⁹⁹

Konevî'ye göre gazabın ilk derecesi mahrumiyettir. Gazaba maruz kalan, ilmî yardımdan da mahrum kalır. Bu durumda insan, cehaletin pençesine düşer, şeytanın tasallutuna maruz kalır.¹⁰⁰ Ayrıca Konevî'ye göre gazabın zahiri tarafı, dünyada çekilen sıkıntılardır. Bu sıkıntıya en fazla maruz kalanlar ise peygamberler ve velilerdir. Hz. Muhammed'in (s.av) dünyada en çok bela ve sıkıntıya uğrayanların peygamberler olduğunu ifade eden hadisleri, onların dünyada iken Allah'ın dinine davet etmek uğruna birçok sıkıntıya maruz kaldıklarına, bu sıkıntılara mukabil, ahirette de mükâfatlarını alacaklarına işâret vardır.¹⁰¹

Konevi, gazap etmenin bazen gazap edileni yüceltmek veya onu kötü şeylerden korumak için olduğunu söylemiştir. Bir babanın, oğlunun iyiliğini düşünerek ona kızmasını buna bir örnektir. Bu tür gazap, bir nevi rahmettir.¹⁰²

Fenârî, gazap kavramına “cehalet, ilâhi lütuflardan mahrum kalmak, ilahi yardımın kesilmesi” gibi anlamlar vermiştir.¹⁰³ Fenârî, gazaba uğrayanları, Yahudi, Hıristiyan ve diğer batıl inançlara sahip gruplar olarak belirtmiştir. Kâfir gruplar içerisinde gazaba en müstahak olanlar ise, Yahudilerdir. Çünkü Yahudiler, küfürde azgınlaşan, peygamber öldüren, Hz. Meryem'e iftira atan, Cebrail'i (as) düşman olarak gören ve bunun gibi küfür içeren davranışlarda bulunmuş bir kavimdir.¹⁰⁴

Dalâlet: Bu kavram “yoldan sapmak” anlamlarına gelir. Hidayetin zıddı olarak kullanılan bu kavram¹⁰⁵, küfür ile eş anlamlı kullanıldığı gibi,¹⁰⁶ hidayet ile nimetlenmemeyi de ifade eder.¹⁰⁷

Konevî, dalâlet lafzına “hayret” anlamı vermiştir. Şöyle ki, bir insan için bağlanacağı bir mezhep, gideceği bir yol olmadığı sürece bir hayret ve şaşkınlık içerisinde olur. Allah insanların doğru yolu

⁹⁵ Konevî, *Fatiha Sûresi Tefsiri*, 404-411.

⁹⁶ Fenârî, *Aynu'l-Âyan*, 316.

⁹⁷ Fenârî, *Aynu'l-Âyan*, 319-321.

⁹⁸ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsir'u Mukatil b. Süleyman*, thk. Abdullah Mahmud (Beyrut: Dâru İhyâü't-Türas, h.1423), 1/173.

⁹⁹ Kuşeyrî, *Letâifu'l-İşârât*, 1/51.

¹⁰⁰ Konevî, *Fatiha Sûresi Tefsiri*, 413.

¹⁰¹ Konevî, *Fatiha Sûresi Tefsiri*, 413-415.

¹⁰² Konevî, *Fatiha Sûresi Tefsiri*, 420.

¹⁰³ Fenârî, *Aynu'l-Âyan*, 348.

¹⁰⁴ Fenârî, *Aynu'l-Âyan*, 317.

¹⁰⁵ İbn Manzur, *Lisânu'l-Arab*, 11/ 390.

¹⁰⁶ Ebu Cafer Taberi, *Camiu'l-Beyan fi Tevili'l-Kur'an*, thk. Ahmed Muhammed Şakir (Müessesetü'-Risale, 2000), 9/353.

¹⁰⁷ Abdul-Kahir Cürçânî, *Dercü'd-dürer fi Tefsir-i Âyi ve's-Süver*, thk. Talat Salahul- Ferhan, Muhammed Edib Şekür Emir (Ürdün: Darul-Fikr, 2009), 1/103.

FÂTIHA SURESİ BAĞLAMINDA SADREDDİN KONEVÎ VE MOLLA FENÂRÎ'NİN TEFSİRLERİNE KAVRAMSAL BAKIŞ

bulabilmesi için peygamberler ve bunlar eliyle dinler göndermiştir. Din olgusuna sahip insanlar için zamanla farklı mezhep ve yollar da ortaya çıkmıştır. Kişi için gidilecek veya tercih edilecek yolların ortaya çıkmasıyla belirsizlik ve hayret ortadan kalkmıştır. Çünkü insan, tercih hakkı ile birlikte ya hakikate ulaşmak iman yolunu tutar veya azgınlaşıp hak yoldan sapar. Böylece iyi veya kötü hangi yolu takip ederse o yolda sebat eder, mutmain olur ve o makama yerleşir.¹⁰⁸ Bu âyette dalâletle kastedilen, peygamberlerin davetini kabul etmeyen ve kendi çizdikleri istikâmette devam edenlerdir.¹⁰⁹ Fenârî'de benzer şekilde dalâlet kavramını “hayret ve şaşkınlık” olarak açıklamıştır. Dalâlete uğrayanları “Allah'ın kulunu saptırması ve onu sapkınlıktan kurtarmaması” olarak ifade etmiştir. Allah kimseyi dalâlete düşürmez. Ancak kul, Allah'ın emirlerini yerine getirmeyerek O'na asi olmuş, bu hali hak etmiştir.¹¹⁰

Âmin: Bu lafzın “bizden kabul buyur” ve “kabul et” gibi anlamları vardır.¹¹¹ Fatiha sûresi, dua ile son bulmuştur. Fenârî, bu surenin âmin sözü ile mühürlenmesini, ahirette cehennem azabından kurtuluşa, rahmet ve mağfirete, cennet nimetlerine nail olmaya işâret olarak yorumlamıştır.¹¹²

Son olarak Fenârî, bu sûre sonunda âmin demenin hikmetine dair şu açıklamayı yapmıştır: kapağına mühür vurulan her mektup değerlidir. Mühür, başkasının mektubun içindekilere ulaşmasını engeller. Aynı şekilde âmin lafzı da kulun istek ve taleplerine başkasının ulaşmasını engeller.¹¹³ Fenârî, son olarak Ebu Davud'da geçen şu hadise yer vermiştir: Peygamberimiz, dua eden bir adama, “Duayı âminle bitir ve kabulünü bekle” buyurmuştur.¹¹⁴

SONUÇ

Tefsir türleri içinde farklı bir konuma sahip olan işari tefsir, tasavvuf erbabının kalbine ve gönlüne doğduğu şekilde âyetlerin açıklanmasıdır. Çalışmada konu edindiğimiz Konevî ve Fenârî'nin Fatiha tefsirleri, bu tarzda kaleme alınmış önemli eserlerdir. Konevî'nin Fatiha tefsiri, eserleri arasında en hacimlisidir. Konevî, bu tefsirini yaparken hiçbir görüşe yer vermediğini belirtmesi de bu eseri farklı bir konuma oturtmaktadır. Konevî, Fatiha tefsirinde özellikle Allah-âlem ve Allah-insan ilişkisi üzerinde durur. Gayb âleminde olan Allah'ın, hikmetine binaen bilinmek istemesi sebebiyle kâinati ve insanları yarattığına dikkati çeker. Gayb âleminden şahadet âlemine geçişi açıklar ve insan-ı kâmilî ortaya çıkarmaya çalışır. İbnu'l-Arabî çizgisinde tasavvufi tefsir yapan Konevî, kendi döneminde hocasının fikirlerinin gelişmesi ve yayılmasında önemli rol oynamıştır. Kendisinden sonra Davûd-i Kayserî ile vahdet-i vucud fikri, Osmanlı döneminde de canlılığını korumuş ve bu hareket Molla Fenârî ile devam etmiştir. Farklı dönemlerin iki ürünü olan iki tefsirde, vahdet-i vucud fikri kendisini hissettirmiş ve bu fikir, iki eserde de birbirine yakın ve ortak anlamların ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

Fenârî'nin Fatiha tefsiri, Konevî'nin eserine şerh sadededir. Bu sebeple içerdiği konular birbirine yakındır. Fenârî, eserinde Konevî gibi İbn Arabî çizgisinde işari tarzda bir tefsir ortaya koymuştur. Ancak Fenârî, Konevî'den farklı olarak kendisinden önceki birçok müfessirden istifade etmiştir. Fenârî'nin tefsiri, aynı zamanda bütün ilmî birikimini ortaya koymaya çalıştığı bir eserdir. Konuları sistemli bir şekilde ele alıp âyetlerin zahiri ve işârî anlamlarını vermiştir. Âyetleri

¹⁰⁸ Konevî, *Fatiha Sûresi Tefsiri*, 432.

¹⁰⁹ Konevî, *Fatiha Sûresi Tefsiri*, 432-438.

¹¹⁰ Fenârî, *Aynu'l-Âyan*, 351-353.

¹¹¹ Ebu'l-Hasen Maverdi, *Tefsir'u Maverdi*, thk: Seyyid İbn Abdul-Maksud (Beyrut: Dârul-Kütübü'l-İlmiyye), 448.

¹¹² Fenârî, *Aynu'l-Âyan*, 317.

¹¹³ Fenârî, *Aynu'l-Âyan*, 318.

¹¹⁴ Ebu Davud, Salat, *Süneni Ebu Davud Tercüme ve Şerhi*, trc: Necati Yeniçel, Hüseyin Kayapınar (İstanbul: Şamil Yayınları, 2011), 3/478,479. Fenârî, *Aynu'l-Âyan*, 318.

FATİH ÇARDAK

açıkladıktan sonra fıkhi ve kelâmî bir takım hakikat ve latifelere de yer ver vermiştir. Eserinde Allah'ın isim ve sıfatları ve vahdet-i vücud gibi konulara temas etmiştir. Bununla birlikte gayb ve şahadet âlemi, kâinatın yaratılması gibi konular üzerinde de durmuştur. Fenârî, bu sûrenin, bir talim ve öğretiden ibaret olduğunu ve Allah'ın öce kendi zatına övgü ile başladığı ifade edip, bu sure ile kullarına dua, istek ve ibadet gibi konularda yol gösterdiğini belirtmiştir.

KAYNAKÇA

Akpınar, Ali. "İşari Tefsir ve Kuşeyri'nin Besmele Tefsiri". *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 3/9 (2002); 53-92.

Akpınar, Ali. *Molla Fenârî Tefsiri- Aynu'l-Âyân*, Malatya: Nasihat Yayınları, 2014.

Aşkar, Mustafa "Osmanlı'nın Kuruluş Döneminde Bir İbn Arabî Takipçisi" *Molla Fenârî ve Vahdet-i Vücut Anlayışı, Uluslararası Molla Fenârî Sempozyumu*, (Bursa, 4-6 Aralık 2009). ed. Tefvik Yücedoğru, 271-290. Bursa: 2010.

Ateş, Süleyman. *İşari Tefsir Okulu*, İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1. Basım, 1998.

Beydavi, Kadı Nasıruddin. *Envaru't-Tenzil ve Esraru't-Tevil*, 5 Cilt, Beyrut: Daru İhyai't-Türas, 1997.

Boyalık, M. Taha. *Molla Fenârî'nin Aynu'l-Ayan Adlı Tefsirinin Mukaddimesi-Tahlil ve Değerlendirme*, İstanbul: M.Ü, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007.

Ceran, Ahmet Şeref. *Şeyh Sadruddin Konevî*, Konya: Damla Ofset, 1995.

Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Tarihi*, Ankara: Fecr Yayınları, 9. Basım, 2015.

Cürcânî, Abdul-Kahir. *Dercü'd-dürer fi Tefsir-i Âyi ve's-Süver*, thk. Talat Salahul- Ferhan, Muhammed Edib Şekûr Emir, 2 Cilt, Ürdün: Darul-Fikr, 2009.

Demir, Ziya. *Osmanlı Müfessirleri*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2007.

Demirci, Muhsin. *Tefsir Tarihi*, İstanbul: İfav, 35. Basım, 2019.

Ebu Davud. *Süneni Ebu Davud Tercüme ve Şerhi*, trc. Necati Yeniel, Hüseyin Kayapınar, 17 Cilt, İstanbul: Şamil Yayınları, 2011.

Eren, Mehmet. *Sadreddin Konevî'nin Fatiha Tefsiri ve Tasavvufi Hadis Şerhçiliği*, İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2010.

Eren, Mehmet. "Sadreddin Konevî ve Fatiha Tefsiri", *Konya Selçuk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7, (Dizgievi Yayınevi, 1997): 431-446.

Erdem, Hüsameddin. "Sadreddin Konevî'de Allah-İnsan Münasebeti". *Konya Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4, (1991): 113-119.

Fenârî, Şemsüddin Muhammed b. Hamza. *Aynu'l-Âyan*, Rifat Bey Matbaası, (1325/1907).

Gülle, Sıtkı. "İlk Osmanlı Şeyhulislamı Şemsettin Muhammed b. Hamza Fenârî ve Onun Aynu'l-Ayan Tefsiri", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1, (1999): 237-246.

Güney, Ahmet Faruk. "Gaza Devrinde Kur'ân'ı Yorumlamak-Fetih Öncesi Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Eserleri", *Divan İlmî Araştırmalar Dergisi* 18, (2005): 193-244.

İbn Arabî, Muhyiddin. *Futuhât-ı Mekkiyye, Besmele ve Fatiha'nın Sırları*, çev. Ekrem Demirli, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2015.

İbn Manzur, Ebul-Fazl Muhammed. *Lisânu'l-Arab*, 15 Cüz, Beyrut: Daru Sâdır, 1414/1993.

İsfehani, Rağıb Ebu'l-Kasım. *Tefsir'u Rağıb'il-İsfahani*. thk. Muhammed Abdulaziz, 5 Cilt, Külliyyetü'l-Âdab, 1999.

- Kara, Mustafa. *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 11 Basım, 2016.
- Karaman, Hayrettin vd. *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 5 Cilt, Ankara: Dib Yayınları, 2016.
- Konevî, Sadreddin. *Fatiha Sûresi Tefsiri (İcazül-Beyan fî Tevili Ümmil-Kuran)*, çev. Ekrem Demirli. İstanbul: İz Yayıncılık, 2013.
- Kuşeyrî, Abdulkerim b. Hevâzin. *Letâifu'l-İşârât*, thk. İbrahim Besyûnî, 3 Cilt, Mısır: Heyet-i-Mısriyye.
- Küçük, Hülya. *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihine Giriş*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015.
- Mâverdi, Ebu'l-Hasen. *Tefsir'u Mâverdi*. thk. Seyyid İbn Abdul-Maksud. 6 Cilt, Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye.
- Mukâtil b. Süleyman. *Tefsir'u Mukatil b. Süleyman*, thk. Abdullah Mahmud, 5 Cilt, Beyrut: Dar-u İhyaü't-Türas, 1423/2002
- Öztürk, Mustafa. *Osmanlı Tefsir Mirası*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015.
- Paçacı, Mehmet. *Çağdaş Dönemde Kur'an'a ve Tefsire Ne Oldu?*, İstanbul: Klasik Yayınları, 2012.
- Suyuti, Ebu'l-Fazl Celâlüddin. *el-İtkan fî Ulum'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim. 4 Cilt, Kahire: Heyet-i Mısriyye, 1974.
- Şehidoğlu, Recep. *Molla Fenâri ve Tefsir Metodu*, Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1992.
- Taberî, Ebu Cafer Muhammed. *Camii'l-Beyan fî Tevili'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Muhammed Şakir. 24 Cüz, Müessetü'-Risale, 2000.
- Tezcan, Tuğrul. "Tüsterî'den (Ö.283) Konevî'ye (Ö.673) İşârî Fatiha Yorumları: Tefsir'den Müşâhede Yöntemine Yorumlamanın Seyri". *İnsan ve Toplum Araştırmaları Dergisi* 8 (2019): 637-670.
- Uludağ, Süleyman. *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2001.
- Yazır, Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'ân Dili*, sad. Sıtkı Güllü. İstanbul: Huzur Yayınevi, 2000.
- Yetik, Erhan. "Tasavvufi Açıdan Fatiha Tefsiri-İsmail Ankaravi'nin Futuhatı Ayniyesi Üzerine Bir Çalışma", *Samsun 19 Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8,(1996): 45-107.
- Yıldırım, Aydın & Edip Yılmaz. "İlk Osmanlı Şeyhulislamı Molla Fenârî", *Diyanet İlmi Dergi* 3, (1995): 71-82.
- Yıldırım, Celal. "Fatiha Sûresi", *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi* 7/1. Ankara: Emel Matbaacılık Sanayi Ltd. Şti. (1973): 3-10.
- Zehebi, Muhammed Hüseyin. *et-Tefsir ve'l-Müfessirun*. 3 Cilt, Beyrut: Daru İhyai't-Türasi'l-Arabi, 1976.
- Zürkânî, Muhammed Abdulazim. *Menâhlü'l-İrfan fî Ulûmi'l-Kur'an*, 2 Cilt, Kahire, Mısır: Daru'l-Hadis.

